

УДК 347.1

ІМПЕРАТИВНІ НОРМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ЗАКРІПЛЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Я. М. Романюк
*кандидат юридичних наук,
Голова Верховного Суду України,
заслужений юрист України*

Актуальність звернення до питання імперативної норми цивільного права як правового засобу закріплення публічних інтересів пояснюється тим, що у багатьох сферах правового регулювання учасники суспільних відносин мають справу із приписами, врахування та дотримання яких є обов'язковим. Щодо цивільно-правового регулювання таке твердження є справедливим та застосовним лише частково, оскільки цивільно-правові відносини вирізняються побудовою не за принципом влади та підпорядкування, а на основі рівності й автономії волі їх учасників. Сталість та виконувальність сторонами укладених зобов'язань зумовлює стабільність цивільного обороту в цілому. Ця обставина пояснює особливий інтерес правознавців, зокрема цивілістів, до випадків застосування імперативних норм цивільного права для закріплення публічних інтересів та правових засобів, якими забезпечується ефективність такого закріплення.

Доречно згадати у цьому контексті, що цивільне право використовується державою, як правило, у процесі регулятивного впливу на учасників економічної діяльності. Створення умов для її безперешкодного розвитку і ефективного здійснення було й залишається одним із пріоритетів сучасної держави. Негативним аспектом будь-якої економічної діяльності є вірогідність

завдання шкоди як самій державі, так і суспільству, а також його членам, наприклад, у результаті забруднення навколишнього природного середовища, виробництва неякісної продукції тощо [10, с. 72–73].

Економічне зростання країни в кінцевому результаті залежить, по-перше, від стабільності законодавства, яке регулює майнові відносини статично і динамічно суспільного життя, а по-друге, від створення сприятливого інвестиційного клімату, рівних можливостей для бізнесу і підприємництва. Тому «підтримання балансу публічних та приватних інтересів у цивільному обороті вимагає створення такого механізму правового регулювання майнових, насамперед зобов'язальних, відносин, у якому б не конфліктували принцип *pacita sunt* та об'єктивна необхідність змін у законодавстві як реакції законодавця на поточні потреби суспільного життя» [12, с. 5].

Наведеними обставинами визначається регулюючий вплив Цивільного кодексу України, що передбачає наявність у кодифікованому приватноправовому акті як імперативних норм, дотримання яких вимагається від учасників цивільних правовідносин у будь-якому випадку, так і диспозитивних, що містять умови прояву волі і вибору учасників правовідносин при їх врегулюванні.

Періодично до наукових досліджень окремих проблем існування та застосування імперативних цивільно-правових норм звертаються теоретики права і цивілісти, інші фахівці у галузі права, зокрема в частині прикладних аспектів застосування конкретних їх видів. Дослідженням цих питань займалися І. В. Венедіктова, І. О. Діковська, Г. К. Дмитрієва, Е. О. Євстигнєєв, І. А. Маньковський, А. В. Михайлов, А. Г. Карапетов, А. М. Колодій, О. А. Кузнецова, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданник, О. В. Петришин, С. О. Погрібний, П. М. Рабінович та інші. Водночас залишається актуальним питання належності імперативних цивільно-правових норм до правового регулятора та правового засобу, завданням якого є формування тих законодавчих та інших нормативно-правових меж, які стимулюватимуть учасників цивільних відносин до належної поведінки. Актуалізація цього питання дозволить визначити місце імперативних норм цивільного права як правового засобу для закріплення публічних інтересів.

Таким чином, *метою* цієї наукової публікації є визначення специфіки імперативних норм як правового регулятора суспільних відносин, виявлення їх ролі в процесі спрямування учасників цивільних правовідносин до належної правової поведінки та формування власних висновків й пропозицій для ефективного реалізації суспільних та інших публічних інтересів.

Розмежування імперативних і диспозитивних норм сягає своїм корінням часів ще до появи римського права. Але саме завдяки римському праву

«в результаті багаторічної еволюції правових поглядів приватноправові норми стали розділяти на *jus cogens* (імперативна правова норма) та *jus dispositivum* (диспозитивна правова норма)» [7, с. 24].

Згідно з дослідженнями науковців у галузі римського права норми *jus cogens* обмежували свободу договірних правовідносин шляхом використання негативних, заборонних чи владних правових приписів. Порушення у договорі згаданих норм текстуального формулювання *jus cogens* було неприпустимим і спричиняло недійсність договору в цілому чи недійсність договору із застосуванням певної санкції, зокрема штрафу, або лише застосування штрафу із залишенням договору в силі, або інколи взагалі парадоксальним чином могло не спричинити жодних наслідків. Порушення в договорі норм, що належали до *jus dispositivum*, вважалося природним і нормальним, оскільки закономірність таких норм полягає у встановленні правил на випадок прийняття за замовчуванням сторонами договору [3, с. 35–36].

Водночас, незважаючи на римське коріння дихотомії імперативних і диспозитивних норм, остаточне її затвердження та інтенсивне використання у зарубіжному праві відбулося у XIX–XX століттях. Як доводять на підставі аналізу зарубіжної юридичної доктрини і законодавства А. Г. Карапетов та А. І. Савельєв, саме в цей період договірне право в багатьох країнах перетворилося у центральний розділ приватного права та стало активно кодифікуватися [7, с. 24; 15, с. 80].

Дослідження континентально-європейського права дозволяють проаналізувати розвиток теорії про дихотомію норм права у Франції у вигляді ідей про *lois ampératives* та *lois suppletives* (*dispositives*), а також у Німеччині — як аналіз *zwingendes Recht*, *dispositives cogenti* (*imperative* або *absolute*) та *norme dispositive* (*derogabili*, *relative* або *suppletive*) [16, с. 58–59].

Не вдаючись до глибокого теоретичного аналізу причин розвитку дихотомії норм приватного права, зауважимо, що нині в частині їх поділу за дією, силою і призначенням система континентального права, до якої належить і правова система України, набула специфіки у вигляді правових приписів у писаних, абстрактно сформованих актах, передусім у ЦК як базовому приватноправовому акті, що містить диспозитивні, імперативні і спеціалізовані норми.

Саме для забезпечення стабільного цивільного обороту цивільне право як система містить досить велику кількість імперативних правових норм, призначення і процедура застосування яких суб'єктами цивільного права істотно відрізняється від призначення і процедури застосування норм диспозитивних. При цьому імперативні норми, з огляду на їх прямиий вплив на

поведінку учасників цивільного права, мають особливі функції і, зважаючи на їх специфічне призначення, виокремлюються у самостійну групу.

Водночас звернення до цивілістичної доктрини, зокрема дореволюційного періоду, переконливо свідчить про неможливість чітко відмежувати імперативні норми від диспозитивних шляхом закріплення абсолютного законодавчого застереження про їх належність до того чи іншого виду, наприклад, у загальних засадах цивільного законодавства.

Так, Д. І. Мейер, формулюючи ідею про неможливість виокремлення кваліфікації норми як імперативної чи диспозитивної безпосередньо із тексту більшості норм законодавства та необхідність її телеологічного тлумачення, звертав увагу на те, що не завжди таке [імперативне] значення закону в ньому виражене. Наприклад, зауважував вчений, законодавство визначає, що майно, яке передається під заставу, описується, опечатується і охороняється у заставоутримувача, і ставив запитання: невже заставоутримувач не може залишити закладене майно в руках заставодавця? І таких законів, як наголошував Д. І. Мейер, досить багато, тому пропонував у відповідних випадках тлумачити норми законодавства [11, с. 49]. Зазначену позицію підтримували К. Н. Анненков, Ю. С. Гамбаров та інші цивілісти, вказавши на необхідність тлумачення будь-якої норми, щодо якої з'являється сумнів стосовно її імперативної чи диспозитивної природи, — так званої невизначеної норми [1, с. 65; 2, с. 266]. У подальшому така точка зору була відображена також у практиці Урядового Сенату в Російській імперії [1, с. 65].

Стосовно норм сучасного цивільного законодавства та їх впливу на регулювання цивільних відносин вважаємо правильним твердження, що неможливо врегулювати цивільні відносини лише за допомогою використання правових норм із диспозитивною конструкцією, якими закріплюється переважно самостійна діяльність суб'єктів цивільного права з моделювання цивільно-правових відносин.

Наведемо власні міркування щодо причин такої неможливості.

Перш за все доречно згадати, що Конституція України визначає відповідальність держави перед людиною за свою діяльність і проголошує головним обов'язком держави утвердження та забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3). Цей конституційний постулат закріпив охоронну функцію держави, яка полягає, зокрема, в захисті прав і законних інтересів громадян, усвідомленні необхідності державного втручання в приватні справи шляхом включення до складу цивільного права імперативних правових норм та, як наслідок, використання імперативного методу регулювання. Наприклад, у ст. 351 ЦК закріплено порядок припинення права власності на нерухоме

майно у зв'язку з викупом для суспільних потреб чи примусовим відчуженням із мотивів суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене. Інший приклад — ст. 1173 ЦК, згідно з якою «шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів».

Таким чином, цивільні правовідносини ґрунтуються не лише на приватних (індивідуальних) інтересах окремих їх суб'єктів. Значний вплив на виникнення, формування, зміну та припинення цивільних правовідносин мають публічні інтереси, які існують у взаємодії із приватними та суттєво впливають на різногалузеві правовідносини та (або) діяльність учасників правовідносин, та (або) окремі правові явища, інститути й систему вітчизняного права.

При цьому інтерес держави в належному розвитку суспільних відносин, врегульованих нормами цивільного права, має не меншу вагу, ніж інтерес приватний. У свою чергу, інтерес окремих суб'єктів цивільного права полягає в ефективній діяльності держави у випадку необхідності захисту їх прав та законних інтересів. У літературі з цього приводу висловлено слушну думку, що у втручанні держави у приватні справи шляхом включення до складу цивільного права імперативних правових норм заінтересовані як держава, суспільство, так і окремі його члени [10, с. 72–73].

Підсумовуючи наведені аргументи, зазначимо, що суспільні відносини, які опосередковують предмет цивільно-правового регулювання, можуть поєднувати в собі одночасно як приватні, так і публічні (державні) інтереси, які вимагають обов'язкового закріплення шляхом певного нормативного оформлення. Цим ще раз обумовлюється наявність об'єктивних підстав для включення до постулатів цивільного права правових норм з імперативною конструкцією.

Розглядаючи публічний інтерес як юридичну категорію, слід звернути увагу на деякі наукові дефініції. Так, Ю. О. Тихомиров характеризує публічні інтереси не тільки і не стільки як державні, скільки як спільні інтереси людей, їх об'єднань, суспільства в цілому, та робить висновок, що публічним інтересом слід вважати визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого є гарантією її існування і розвитку [14, с. 25, 55].

Досліджуючи публічні інтереси, І. В. Венедіктова на рівні докторського дослідження робить висновок, що подібну позицію займають О. Ю. Ільїна [6, с. 57], О. В. Костін [8, с. 47], Е. В. Талапіна [13, с. 3] та Я. А. Кронкорд [9, с. 96], які публічними називають лише суспільні інтереси, «визнані державою та врегульовані (забезпечені) правом» [4, с. 46–48].

У свою чергу, О. М. Вінник, яка приділила увагу теоретичним аспектам правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів у господарських товариствах, зазначає, що «публічні інтереси можна визначити як відображені у праві гармонізовані, збалансовані певним чином інтереси держави як організації політичної влади, а також інтереси всього суспільства (спільні інтереси його членів), значної його частини, у т. ч. територіальних громад, соціальних груп, особливо тих із них, які власними силами (через відсутність, скажімо, відповідних коштів для оплати послуг юриста) за допомогою правових засобів неспроможні захистити свої інтереси і тому потребують державної підтримки, за відсутності якої велика ймовірність виникнення кризових явищ у суспільстві, страйків та інших колективних форм протесту та самозахисту» [5, с. 48].

Ми підтримуємо думку І. В. Венедіктової, яка слушно стверджує, що в загальному розумінні публічні інтереси — це спільні, усереднені інтереси певної соціальної спільноти, які «відповідають наявності двох критеріїв: з одного боку — це суспільні інтереси, без яких неможливо забезпечити цілісність і стабільність держави й суспільства, в тому числі реалізацію окремих приватних інтересів, а з іншого боку — це офіційно визнані інтереси, які отримали підтримку держави» [4, с. 84].

Повертаючись до положень Конституції України, зауважимо, що в національному законодавстві легалізовано поняття інтересу, передусім на конституційному та галузевому рівнях, зокрема в актах цивільного законодавства. Однак очевидним є те, що публічні інтереси можуть проявлятися в галузях як публічного, так і приватного права, а від реалізації публічних інтересів певною мірою залежить задоволення приватних інтересів.

Так, у ст. 18 Конституції України поряд із засадами зовнішньополітичної діяльності визначено національні інтереси, у ч. 2 ст. 32, ч. 3 ст. 34, ч. 3 ст. 36, ч. 2 ст. 39 при гарантуванні певних свобод людини зазначено про існування інтересів національної безпеки, а у частинах 1 та 3 ст. 36 цього основоположного нормативно-правового акта йдеться про спільні інтереси громадян тощо.

Цивілісти уточнюють, що в Конституції України застосовується поняття інтересу як явища, що має правове значення, але при цьому фактично закрі-

плюється існування у тексті Основного Закону одразу кількох видів інтересу, однак без зазначення, по-перше, їх співвідношення, по-друге, таких видів поняття інтересу, як приватний і публічний інтерес [12, с. 71]. Справді, проблема співвідношення видів інтересу залишається дискусійною, їй буде приділено увагу в наступних наших дослідженнях.

Подальше законодавче забезпечення конституційного принципу і основної функції держави — підтримки правопорядку та захисту прав і законних інтересів громадян — відбувається шляхом закріплення владних або забороняючих приписів в актах цивільного законодавства.

Так, нині у ЦК закріплено і використовується поняття «інтерес» у різних його значеннях, передусім в аспекті його можливого захисту. Зокрема, в п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК вказується на таке засадниче положення цивільного права та законодавства, як судовий захист цивільного права та інтересу. У свою чергу, ст. 15 ЦК, деталізуючи це засадниче положення, закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права та інтересу в разі його порушення, невизнання та оспорювання. Крім того, у ЦК також закріплено охорону і захист публічних інтересів. Так, у ч. 1 ст. 103, ч. 7 ст. 376 ЦК йдеться про суспільні інтереси, у ч. 2 ст. 122 ЦК — про спільні інтереси, у ч. 1 ст. 203 та ч. 3 ст. 228 ЦК — про інтереси держави і суспільства, а в ч. 2 ст. 326 ЦК — про інтереси держави Україна.

Наведене переконливо свідчить про закріплення варіацій терміна «інтерес» у цивільному законодавстві, а також про те, що гарантувати належну і повну реалізацію державних та інших публічних інтересів у процесі здійснення економічної та іншої діяльності приватними особами неможливо за допомогою лише диспозитивних норм, навіть за наявності різних форм їх нормативного закріплення.

Підсумовуючи, можна дійти таких висновків:

1. Суспільні відносини, що опосередковують предмет цивільно-правового регулювання, можуть поєднувати одночасно як приватні, так і публічні (державні) інтереси, які вимагають обов'язкового закріплення шляхом відповідного нормативного оформлення. Це ще раз свідчить про наявність об'єктивних підстав для включення до складу цивільного права правових норм з імперативною конструкцією.

2. Цивільні відносини ґрунтуються не лише на приватних (індивідуальних) інтересах їх окремих суб'єктів. Значний вплив на виникнення, формування, зміну та припинення цивільних правовідносин мають публічні інтереси, які існують та взаємодіють із приватними, здійснюючи суттєвий вплив на різногалузеві правовідносини та (або) діяльність учасників

правовідносин, та (або) окремі правові явища, інститути і систему вітчизняного права.

3. У національному законодавстві легалізовано поняття інтересу, передусім на конституційному та галузевому рівнях, зокрема в актах цивільного законодавства. Однак очевидним є те, що публічні інтереси виявляються у галузях як публічного, так і приватного права, а від їх реалізації певним чином залежить задоволення приватних інтересів. Зокрема, законодавче забезпечення конституційного принципу і основної функції держави — підтримки правопорядку та захисту прав і законних інтересів громадян — відбувається шляхом закріплення владних або заборонних приписів в актах цивільного законодавства.

4. Для забезпечення мінімально необхідного рівня правового порядку в країні як основи стабільності цивільного обороту ЦК, як базовий акт цивільного законодавства, та цивільне право, як система містять значну кількість імперативних норм, призначених для стимулювання учасників цивільних відносин до належної поведінки, а отже, — структурування правил поведінки учасників цивільного права шляхом законодавчого закріплення чітких приписів, що підлягають обов'язковому виконанню сторонами конкретного цивільного правовідношення.

5. У сучасних умовах розвитку цивільного права і законодавства можна стверджувати про наявність взаємовпливу публічних інтересів на задоволення інтересів приватних, так само як приватні інтереси обумовлюють формування соціально затребуваних публічних інтересів.

Список використаних джерел

1. *Анненков К. Н.* Система русского гражданского права / К. Н. Анненков. — СПб., 1894. — Т. 1. — 672 с.
2. *Гамбаров Ю. С.* Гражданское право: Общая часть : учеб. / Ю. С. Гамбаров. — М. : Зерцало, 2003. — 793 с.
3. *Барон Ю.* Система римского частного права : в 6 кн. / Ю. Барон. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. — Кн. 1: Общее учение о правах в субъективном смысле. — 2005. — 1100 с. — С. 1–308.
4. *Венедіктова І. В.* Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / І. В. Венедіктова. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, НБУ ім. В. І. Вернадського, 2013. — 430 с.
5. *Вінник О. М.* Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04 / О. М. Вінник. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 2004. — 631 с.
6. *Ильина О. Ю.* Частные и публичные интересы в семейном праве Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук / О. Ю. Ильина. — М. : РГБ, 2007. — 374 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/1633684>.

7. *Карапетов А. Г.* Свобода договора и ее пределы : в 2 т. / А. Г. Карапетов, А. И. Савельев. — М. : Статут, 2012. — Т. 2 : Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве, 2012. — 453 с.
8. *Костин А. В.* Интерес публично-территориальных образований в гражданском праве / А. В. Костин // Законодательство. — 2002. — № 3. — С. 41–52.
9. *Кронрод Я. А.* Законы политической экономии социализма: очерки методологии и теории / Я. А. Кронрод. — М. : Мысль, 1966. — 580 с.
10. *Маньковский И. А.* Нормы и источники гражданского права: теоретические основы формирования и применения : моногр. / И. А. Маньковский. — Минск : Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. — 288 с.
11. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер. — М. : Статут, 2000. — Ч. 1. — 290 с.
12. Стабільність цивільного обороту в Україні: проблеми забезпечення : зб. наук. пр. / О. А. Беяневич, І. Е. Берестова, А. Б. Гриняк та ін.; за ред. О. А. Беяневич. — К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014. — 217 с.
13. *Талатина Э.* Публичные функции в экономике / Э. Талатина, Ю. Тихомиров // Право и экономика. — 2002. — № 6. — С. 3–7.
14. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право / Ю. А. Тихомиров. — М. : НОРМА, 1995. — 680 с.
15. Interpretation in Polis, German and European Private Law / ed. by B. Heiderhoff and G. Žmij, 2011. — P. 80.
16. *Hesselink M. W.* Non-Mandatory Rules in European Contract Law // 1 European Review of Contract Law. — 2005. — P. 56–59.

Романюк Я. М. Імперативні норми цивільного права як правовий засіб закріплення публічних інтересів

Аногація. Статтю присвячено дослідженню специфіки імперативних цивільно-правових норм при реалізації суспільних та інших публічних інтересів. Окреслюються конституційно-правові засади відповідальності держави за її діяльність перед людиною. Розкривається можливість проявів публічних інтересів у галузі як публічного, так і приватного права, а також взаємовплив публічних інтересів на задоволення приватних інтересів і навпаки.

Ключові слова: цивільно-правова норма, імперативна цивільно-правова норма, дихотомія норм приватного права, публічний інтерес, приватний інтерес, стабільність цивільного обороту.

Романюк Я. М. Императивные гражданско-правовые нормы как правовое средство закрепления публичных интересов

Аннотация. Статья посвящена исследованию специфики императивных гражданско-правовых норм при реализации общественных и иных публичных интересов. Определяются конституционно-правовые основы ответственности государства за его деятельность перед человеком. Раскрывается возможность проявления публичных интересов в области как публичного, так и частного права, а также

взаимовлияние общественных интересов на удовлетворение частных интересов и на оборот.

Ключевые слова: гражданско-правовая норма, императивная гражданско-правовая норма, дихотомия норм частного права, публичный интерес, частный интерес, стабильность гражданского оборота.

Romaniuk Ya. M. Imperative Norms of Civil Law as Legal Means of Fixing Public Interests

Summary. The editorial deals with the specific character of imperative civil and legal norms, when social and other public interests are being realized. It outlines constitutional and legal principles of state responsibility for its actions before a human being. It reveals a possibility to exhibit public interests both in the spheres of public and private laws, and the impact of public interests on satisfaction of private interests.

Key words: civil and legal norm, imperative civil and legal norm, dichotomy of the norms of private law, public interest, private interest, stability of civil circulation.